

Tyrimų apžvalga. Recenzijos

KOORDINACIJOS PROBLEMOS. APIE *HOMO OECONOMICUS* TINKAMUMĄ EISMUI*

Hansas Bernhardas Schmidas

Zenonas Norkus: *Max Weber und Rational Choice*. Metropolis, Marburg 2001. 600 S., Fr. 115.50.

Margaret Gilbert: *Sociality and Responsibility. New Essays in Plural Subject Theory*. Rowman and Littlefield, Lanham 2000. 192 S., \$ 21.95.

John R. Searle: *Geist, Sprache und Gesellschaft. Philosophie in der wirklichen Welt*. Iš anglų kalbos vertė Harvey P. Gavagai. Suhrkamp, Frankfurt am Main 2001. 192 S., Fr. 37.

Michael E. Bratman: *Faces of Intention. Selected Essays on Intention and Agency*. Cambridge, Mass., Cambridge University Press 2000. 320 S., \$ 24.95.

Ulrich Baltzer: *Gemeinschaftshandeln. Ontologische Grundlagen einer Ethik sozialen Handelns*. Al-ber, Freiburg i. Br. 1999. 415 S., Fr. 74.

„Ekonominis elgesio modelis“, pasak jo šalininkų, yra universali žmogaus elgesio teorija. Tačiau dėl abejonių, kurias kelia jo pajėgumas paaiškinti koordinaciją kaip pamatinį socialinį reiškinį, kai kurie filosofai analitikai ieško alternatyvų.

Sociologai turi pakankamai priežasčių su pavydu žvelgti į ekonomiką. Teorinis landšaftas sociologijoje yra įvairesnis, labiau nutrūktgalviškas ir permainingas. Tačiau tas margas vaizdas turi ir kitą pusę. Ten, kur nesutariama net dėl mokslo dalyko apibrėžimo esminių bruožų, tyrimų neįmanoma tęsti, o jų rezultatus – apžvelgti. Savęs, kaip „nekumuliatyvaus mokslo“, apibrėžimas maskuoja faktą, kad daug kas tiesiog prarandama.

Užtat didžioji ekonomikos dalis šiandien žengia saugiu, nors ir kiek monotonišku „normalaus mokslo“ keliu. Ji turi socialinės teorijos programą, kuriai garantuota plati institucinė parama, – ekonominį *Homo oeconomicus* elgesio modelį. Pagrindinės šio modelio sudedamosios dalys yra, pirma, metodologinis individualizmas, kuris gali pasiremti sociologo Maxo Weberio autoritetu: veikti gali ne grupės arba klasės, bet tik individai – grupės el-

* Versta iš Schmid H. B. „Koordinationsprobleme. Die Verkehrtauglichkeit des ‘Homo oeconomicus’“, *Neue Zürcher Zeitung*. 2001 m. birželio 2/3 d., Nr. 126, p. 52. *Problemų* redaktoriai dėkoja recenzijos autoriui ir *Neue Zürcher Zeitung* redakcijai už leidimą paskelbti straipsnio vertimą į lietuvių kalbą. Iš vokiečių kalbos vertė VU Užsienio kalbų instituto FBMM Vokiečių kalbos katedros docentė **Danutė Kalendienė**.

gesys yra ne kas kita, kaip individualių veiksmų agregatas, ir antra, tai racionalaus pasirinkimo prieiga: iš visų alternatyvų individai pasirenka tą veikimo galimybę, kurios numatomas pasekmes jie laiko geriausiomis, – nesvarbu, dėl kokių motyvų.

Keisti eismo juostą arba ne

Nepaprastą šio *homo oeconomicus* paveikslą patrauklumą tikrai lemia ir tai, kad tai yra labai ekonomiška veiksmo teorija. Ji reikalauja iš socialinių veikėjų ne daugiau „racionalumo“, nei glūdi gebėjime pasiremti numatomų pasekmių vertinimais, renkantis veiksmo alternatyvas. Diskutuojant klausimą, ar *rational choice* yra modelis, kuris tinka ir sociologijai, svarbus vaidmuo tenka Maxui Weberiui. Viena vertus, ši sociologijos superklasiką galima laikyti šiuolaikinės racionalaus pasirinkimo teorijos protėviu. Kita vertus, jį galima laikyti ir istoriku, kuris ne mėgino aiškinti socialines struktūras individų „racionalių pasirinkimu“, o priešingai, klausė, kokiomis socialinėmis, psichologinėmis arba kultūrinėmis sąlygomis iš viso galėjo atsirasti modernusis „racionalus naudos maksimizuoja“?

Dėl šio ambivalentiškumo visai nenuostabu, kad Maxo Weberio interpretavimas vaidina svarbų vaidmenį vis naujuose „derybų ratuose“, kurių tikslas yra vėl suartinti ekonomiką ir sociologiją. Ką tik išėjusioje Zenono Norkaus studijoje „Maxas Weberis ir racionalus pasirinkimas“ detalai nagrinėjama ši problema ir pateikiami pagrįsti siūlymai (dėl aiškios struktūros ir argumentacijos Lietuvos filosofo knyga gali būti naudinga ir tiems, kurie dar nesigilino į paribio sritį tarp ekonomikos ir sociologijos).

Vis dėlto socialinių mokslų naujam suartėjimui po ekonominio elgesio modelio vėlia-

va trukdo tai, kad neišsklaidytos esminės abejonės dėl jo aiškinamosios galios. Tai ypač pasakytina apie tą sritį, kuri turėtų labai dominti socialinius mokslininkus, – tai veikėjų koordinacija. Palyginti su kooperacijos reiškiniu, koordinacijai teorija skiria mažai dėmesio. Apie kooperaciją daug teoretizuojama, nes ji dažnai būna problema ir socialinėje tikrovėje (pvz., išsisukinėjimo pavidalu). Užtat koordinacija palyginti retai būna kasdienybės problema: vaikščiodami mes kartais vienas kitam stajame skersai kelio, nes bandome prasilenkti nekoordinuotai. Tačiau ten, kur tai tikrai pasidarytų problema (pvz., eismas gatvėmis), situaciją išspręsti padėtų paprastos taisyklės, kaip antai dešiniakraščio eismo taisyklė.

Mūsų kasdienybeje apstu tokių daugiau ar mažiau formalių taisyklių. Tuo labiau stebina, kad ekonominiam modeliui šis reiškinys sukelia keblumą. Ekonomistas Robertas Sugdenas ši priekaištą aptaria pasinaudodamas lošimų teorijos pavyzdžiu. Jį galima iliustruoti tokiu mintiniu eksperimentu. Du individai A ir B važiuoja dviračių taku. Už posūkio jie staiga pamato, kad važiuoja vienas priešais kitą. Tarkime, takas yra padalintas į eismo juostas ir abu turi tik dvi galimybes – važiuoti kaip važiuo arba pakeisti eismo juostą. Abu žino, kad galioja dešiniakraščio eismo taisyklė ir kad jie taisyklingai važiuoja tinkama eismo juosta. Kur problema?

Ji iškyla tik tuo atveju, jeigu turime reikalą su ekonominio žmogaus modelio atvejais. Būdami *Homines oeconomici*, jie vertina savo pasirinkimo galimybes „važiuoti kaip važiuo“ ir „pakeisti eismo juostą“. Be to, kiekvienas dar žino, kad tai daro ir kitas. Kiekvienas gali lengvai įsivaizduoti, kaip vertins kitas. Jeigu A ir B tiesiog taisyklingai važiuos toliau, tai rezultatas bus optimalus abiem: jie išvengs susidūrimo. Bet jeigu vienas jų pakeis eismo juostą, tai viskas baigsis nemalonių susidūrimu. Šiuo

atveju būtų geriau, jeigu ir kitas pakeistų eis-
mo juostą, nes bausmė už šį eisimo taisyklių
pažeidimą nedaug tereiškia, palyginti su susi-
dūrimo padariniais. Taigi lošimas turi dvi pu-
siausvyras (kaip jos vadinamos lošimų teori-
jos žargonu): abu važiuoja pagal taisyklę arba
abu keičia eisimo juostą.

Prieštaravimas, nukreiptas prieš ekonomi-
nį elgesio modelį, tiesiog apeliuoja į faktą, kad
veikėjai, kurie šioje situacijoje nori veikti „ra-
cionaliai“, savąjį vienos iš dviejų veiksmo stra-
tegijų pasirinkimą turi pagrįsti kito veikėjo
veiksmo lūkesčiu, – ir tuo pat metu žino, kad
tai galioja ir kitam. A yra racionalu „važiuoti
kaip važiuo“ tik tuo atveju, jeigu jis turi pa-
grindą daryti prielaidą, kad taip toliau važiuos
ir B. Tačiau kodėl B turėtų būti racionalu „va-
žiuoti kaip važiuo“, jeigu jis, vertindamas
veiksmo alternatyvas, negali remtis prielaida,
kad A savo ruožtu suprato, kad racionalu yra
„važiuoti kaip važiuo“? Susidaro situacija, ku-
rią Niklas Luhmanas vadina „dvigubu atsitik-
tinumu“ (*doppelte Kontingen*z): begalinis regre-
sas, bedugnis „lūkesčių lūkesčių lūkesčių...“
sūkurys, kuriame dalyvių veiksmų apskaičia-
vimai yra vieni nuo kitų priklausomi, tuo pa-
čiu metu negalėdami vieni kituose rasti atspa-
ros taško. Taip yra, nors kiekvienam, nestudi-
javusiam ekonominio elgesio modelio, visiškai
aišku, kad racionalus sprendimas yra „važiuo-
ti kaip važiuo“.

Kadangi A ir B yra *Homines oeconomici*,
jie negali savo sprendimo „važiuoti kaip va-
žiuo“ pagrįsti tuo, kad ši pusiasvyra jiems at-
neša rezultata, kuris abiem yra geresnis už re-
zultata „abiem pakeisti eisimo juostą“. Nes A
tik tada racionalu vadovautis taisykle „gryno-
siose koordinacijos situacijose siek to, kas yra
geriausia abiem“ (arba taisyklėmis „vadovau-
kis išbandytais įpročiais“; „laikykis galiojančių
normų“), jeigu A gali būti tikras, kad ja vado-

vaujasi ir B. Tačiau kadangi B taip pat yra *Ho-
mo oeconomicus*, jis savo ruožtu turi panašią
problema: taisyklė jam yra racionali tik tuo at-
veju, jeigu ja vadovaujasi ir A. Iš to nė vienas
jų negali padaryti išvados, kad būdamas racio-
nalus ja turėtų vadovautis kitas.

Mes-intencijos

Kai kurie filosofai šią paprastą problemą lai-
ko argumentu pagrįsti tezę, kad ekonominio
elgesio modelio konceptualiomis priemonė-
mis iš viso neįmanoma paaiškinti pamatinio
kasdienybės reiškinio – koordinacijos. Tai yra
rimtas priekaištas, nes nuo koordinacijos pa-
aiškinimo priklauso ir „sociologinės“ koope-
racijos grupėse, ir „ekonominės“ individų
strateginės sąveikos analizė. Koordinacija ir
šiais atvejais yra prielaida. Ypač analitinėje
filosofijoje pastaraisias metasi buvo įvairiai
mėginama naujai aprašyti koordinuotą veik-
lą, pradžios tašku pasirenkant ką tik aptartą
problema. Kokios mūsų veiklos savybės kas-
dienybėje leidžia lengvai susidoroti su tokio-
mis situacijomis?

Daugelis šių bandymų visų pirma atsisako
rational choice. Kai mes koordinuotai veikia-
me, tada pagrindžiame savo individualią veik-
lą ne numatomų pasekmių vertinimais, o *ben-
dra veiksmo intencija*. Aš darau x (pvz., važiuo-
ju kaip važiuo), nes mes ketiname daryti y
(pvz., prasilenkti). Mano veikla yra suprantama
tik kaip indėlis į bendrą veiklą. Individai
susidoroja su koordinacijos situacijomis ne
kaip pavieniai veiksmo pasekmių optimizuo-
tojai, bet kaip bendro ketinimo, kolektyvinės
intencijos subjektai. Margaret Gilbert siūlo to-
kią formulę: mes save matome kaip „daugis-
kaitinį subjektą“ (*plural subject*). Tas, kas išėjo
metodologinio individualizmo mokyklą, gali
įtarti, kad ta formulė yra kolektyvistinė. Jeigu

koordinacijos aprašymas vaizduoja, kad pavienis individas savo veiklą, taip sakant, aklaai orientuoja į kolektyvinę veiksmo strategiją – ar jis tokiu atveju nėra paverčiamas kolektyvinio kūno sąnariu arba vykdančiuoju kolektyvinės dvasios organu?

Gilbert gerai išsąmonina šį pavojų; ir kiti kolektyvinio intencionalumo teorijos atstovai deda visas pastangas kartu su racionalaus pasirinkimo prieiga neišmesti už borto metodologinio individualizmo. Johnas R. Searlas, kuris tikriausiai yra įžymiausias kolektyvinio intencionalumo koncepcijos atstovas, skiria aš-intencijas nuo mes-intencijų ir teigia, kad pastarosios negali būti redukuotos į aš-intencijų agregatą. Tačiau mes-intencijos (kaip individualios intencijos) yra individų galvose ir nėra grupės dvasios dalykas. Bendra intencija yra kaip ir padalyta daugeliui individų, kurie savo sąmonėse turi (taip sakant) aš skyrių ir mes skyrių.

Problema, su kuria susiduria šis požiūris, yra ta, kad mes-intencijos atskirų individų galvose dar nėra bendros intencijos. Aš, pavyzdžiui, galiu klysti manydamas, kad mes rytoj norime susirinkti į choro repeticiją. Tai, kas „galvoje“ atrodo kaip bendra intencija, tikrovėje tokia nėra. „Mano“ intencijos gali būti bendros intencijos tik kartu su kitų intencijomis. Tas, kas stebi pavienius individus, nemato šio reiškinio, nes jį konstituuoja kaip tik individų tarpusavio santykiai.

Michaelis E. Bratmanas, dėstantis filosofiją Stanfordo universitete, pradeda kaip tik šiuo klausimu. Jo nuomone, bendras intencijas sudaro ne šiaip sau atskiros intencijos, bet atskirų intencijų „intersantykis“ (*interrelation*). Tiesa, ir Bratmanas mėgina išsaugoti ištikimybę metodologiniam individualizmui. Jis tai daro aprašydamas atskiras intencijas ne kaip mes-intencijas, bet kaip aš-intencijas. Visi ko-

ordinuotai veikiantys subjektai – tarpusavyje susieti tam tikru santykiu – turi turėti tokią intenciją: „aš ketinu, kad mes darysime x“. Tokiu būdu Bratmanas subordinuoja kolektyvinę veiklą individualioms intencijoms.

Tačiau, kaip parodė filosofė Annette Baier, kebli yra ir ši nuolaida metodologiniam individualizmui. Galima ketinti daryti tik tuos dalykus, apie kuriuos suponuojama, kad juos galima padaryti. Aš negaliu ketinti šiandien eiti į valgyklą, jeigu žinau, kad ji yra uždaryta. Tiek pat mažai galima ketinti, kad „mes darysime x“, jeigu neturime jokio pagrindo manyti, kad dalyvaus ir kiti. Todėl reikia arba daryti prielaidą, kad aš pats sprendžiu, ką mes darome, – taigi, kad aš turiu galią įsakinėti, – arba žinoti, kad mes (galbūt latentiška) ir taip jau ketiname daryti x. Todėl kai aš ketinu, „kad mes darysime x“, *mūsų* ketinimas daryti x jau yra prielaida.

Bratmano koncepcijos problematika atveda prie Searle'o pradinio taško. Abiejų teorijų pranašumai ir trūkumai yra vieni kitų papildiniai. Searle'as aiškiai mato, kad bendrų intencijų neįmanoma redukuoti į individualias intencijas. Tačiau jis nepastebi, kad turėti bendras intencijas gali tik veikėjai, kuriuos sieja tam tikri santykiai. Kad Bratmanas į tai atsižvelgia, yra jo teorijos pranašumas, tačiau pradžios tašku jis vėl pasirenka individualias intencijas. Taigi abi koncepcijos yra individualistiškai vienpusiški bandymai paaikškinti bendros veiklos struktūrą. Nereikia eiti taip toli, kaip tai daro Annette Baier. Ji teigia, kad abi jos (kaip ir visa modernioji socialinė teorija) yra „kartezietiško smegenų plovimo“ auka, kad pamatytume, jog šiuose debatuose metodologinis individualizmas vis labiau blokuoja mąstymą.

Metodologinio individualizmo išsižadėjimas neturėtų reikšti sugrįžimo prie kolekty-

vistinių vaizdinių. Mes-intencionalumo turi bijoti tik tas, kas mano, kad kiekvienas veiksmas turi atskirą subjektą – jeigu ne individą, tai kolektyvinį subjektą, grupės dvasią. Tačiau ši prielaida nėra nei neišvengiama, nei įtikinama. „Bendruomeninėje veikloje“ (*Gemeinschaftshandeln*; Ulrichas Balzeris) žmonės nėra nei

paprasti kolektyvinio kūno organai, nei agreguoti atskiri veikėjai, bet individai, kurie gali mąstyti ir veikti intencijų audinyje. Be šitiek „bendruomenės“ socialinė teorija išsiversti negali – net jeigu tas bendruomeniškumas nereiškia nieko daugiau, kaip gebėjimą socialinių normų dėka išvengti susidūrimo.